

Regina Smoter Grzeszkiewicz

**Cmentarze ewangeliczne na Lubelszczyźnie (Cyców, Końskowola, Lublin, Puławy -
Włostowice)**

Wstęp

Obecność ludności ewangelickiej na Lubelszczyźnie datuje się od wieku XVIII - byli to nieliczni wyznawcy Kościoła Ewangelicko - Augsburskiego zamieszkali w Lublinie. W roku 1784 przybyła grupa osadników niemieckich na teren Ordynacji Zamoyskiej, w roku 1805 koloniści niemieccy, z zawodu sukiennicy osiedlili się w Janowie Lubelskim, w roku 1816 przybywają niemieccy sukiennicy do Końskowoli w powiecie puławskim. Od roku 1860 w powiatach: chełmskim, i lubartowskim osiedlają się rolnicy niemieccy.¹ Miejscem modlitewnych zgromadzeń ewangelików z Lublina i najbliższych okolic były domy prywatne do czasu pobudowania świątyni.² W roku 1841 zorganizowano filiał w Końskowoli.³ Według danych z roku 1848⁴ stan ilościowy ewangelików zamieszkujących tereny Lubelszczyzny przedstawiał się następująco:

Lublin - 115 rodzin, w tej liczbie 449 wyznawców
Piaski Wielki - 115 rodzin, w tej liczbie 431 wyznawców,
Zamość - 15 rodzin, 57 wyznawców.⁵

Według danych Archiwum Parafii Ewangelicko Augsburskiej w Lublinie⁶ na terenie ówczesnej Lubelszczyzny znajdowało się kilka cmentarzy ewangelickich.

Cmentarze ewangelickie na terenie Lubelszczyzny wg. stanu na miesiąc luty 1929 roku

Powiat	Gmina	Parafia	Miejscowość	Rok założenia cmentarza
Chełmski	Turka	Kamień		1874
	Żmudź		Bielin	1864
Włodawski	Gmina Wereszczyńska	Cyców	Kolonia Dębowiec	1838
Hrubieszowski	Białopole		Radziejów	1863

Ewangelicy zamieszkujący miasto Lublin w początkowym okresie istnienia parafii chowani byli na placu przykościelnym (do dnia dzisiejszego zachowało się kilka nagrobków.....**uzupełnić**).

Obecnie istniejący cmentarz ewangelicki w Lublinie założony został w początkach XIX wieku - w roku 1826 odbył się pierwszy pochówek na działce ziemi sąsiadującej z cmentarzem katolickim - obiekt obsadzony był lipami, stąd przyjęła się jego nazwa " Na Lipkach". Pod koniec XIX wieku ewangelicy dokupują większą ilość gruntu z przeznaczeniem na cmentarz - w roku 1898 następuje

¹ J. Gawrysiakowa, *Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX wieku*, Materiały Źródłowe do Dziejów Kościoła w Polsce, t. X Towarzystwo Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1992, s. 20.

² Zgodę na budowę kościoła otrzymali lubelscy ewangelicy w 1784 roku od króla Stanisława Augusta Poniatowskiego z zastrzeżeniem, by zbór piasecki przyłączono do lubelskiego. Nowy kościół powinien być usytuowany poza granicami administracyjnymi miasta i oddalony od najbliższego kościoła katolickiego o 200 łokci. Został on wzniesiony według planu architekta Fryderyka Zilcherta. Obecnie znajduje się przy ul. Krakowskie Przedmieście i nosi wezwanie Trójcy Świętej. Wg. Jolanta Szafrąnska, *Ewangelicy w Lublinie - Parafia Ewangelicko Augsburska w Lublinie* html, wgląd 19 czerwca 2017 r. Parafia ewangelicka w Lublinie istniała jeszcze przed pobudowaniem kościoła o czym świadczy napis na tablicy pamiątkowej znajdującej się w obecnym kościele poświęconej jej pierwszemu pastrowi: *Simon Pusch pastor animarum parochiae lublinensis C. A 1749 - 1776*.

³ J. Gawrysiakowa, *Grupy wyznaniowe...*, dz. cyt., s. 75

⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie Materiały miasta Lublina (APL. MmL), *Pismo do Urzędu Muncypalnego Miasta Wojewódzkiego Lublina z dnia 15 listopada 1825 roku*, sygn. 723.

⁵ APL MmL, Akta szczegółowe dotyczące się raportów rocznych z działu religijnego, sygn. 65 vol. IV.

⁶ Archiwum Parafii Ewangelicko Augsburskiej w Lublinie, Kurt Luck *Die deutschen Siedlung in Chelmer und Lubliner Lande*, 1933. **1.** Zestawienie kantoratów i osadnictwa niemieckiego w Parafii Kamień na dzień 1 luty 1929 oraz **2.** Zestawienie kantoratów i osadnictwa niemieckiego w Parafii Cyców na dzień 1 luty 1929.

uroczyste otwarcie nowej części cmentarza.⁷

---

⁷ Program Regionalny. Narodowa Strategia Rozwoju. Tablica Informacyjna *Cmentarz Ewangelicki przy ul. Lipowej w Lublinie*.

I. Cmentarze ewangelickie Lubelszczyzny

1. Cmentarz ewangelicki w Cycowie

Cmentarz ewangelicki w Cycowie zlokalizowany jest na końcu wsi przy ulicy Nowej. Mocno zaniedbany, nieogrodzony. Cmentarz założono prawdopodobnie w drugiej połowie XIX wieku gdy w okolicach Cycowa zamieszkali osadnicy niemieccy. Ich dziełem jest istniejący w Cycowie (niestety mocno zaniedbany, niemalże w ruinie) budynek Zboru z 1924 roku - funkcje sakralne pełnił do roku 1940. Podczas wojny odbywały się w nim nabożeństwa rzymskokatolickie, ponieważ istniejący we wsi kościół władze niemieckie przekazały na użytek licznej w Cycowie ludności prawosławnej.⁸

Odwiedzając latem 2016 roku to miejsce odnalazłam kilka nagrobków, na których udało się odczytać inskrypcje.

Wykaz zmarłych ewangelików w Cycowie, nagrobki których zachowały się do dziś (stan na rok 2016)

Imię i nazwisko	Data i miejsce urodzenia	Data zgonu	Treść inskrypcji
Segismund Gefrejter	26 październik 1897, Tomaszówek	nieczytelna	
Paulina Marc geb. [z domu] Kelmn	żyła 42 lata	zmarła w 1922 roku	<i>Was Gott tut das ist woht getan Ruhet sanft</i>
Adolfine Geflejter		1903 r.	<i>[ ]he in Gott</i>
Adolf Bartsch	geb. in Brautscher d. 4 mai 1860 r.(urodzony w Brautscher 4 maja 1860 roku)	gestorb in. Cycow d. 5 martz 1904 r. (zmarł 5 marca 1904 roku w Cycowie	<i>Ruhe in Gott Da ich den Herrnn schute Antwortete er nier und errettete nich aus Aller Meiner Furcht (Ps. 34.5)⁹</i>
Matildo Reinchwald geb. Fenske [z domu Fenske]	geb. in Cyców den. 13 marzc. 1889 - urodzona w Cycowie 13 marca 1889	gest. den. 26 august 1909 - zmarła 26 sierpnia 1909 roku	<i>Mein leib Ruth hier Die Seel rei Gott Nun bib ich Frei Non Aller Nott</i>
Rut Ema Fenske	geb. den. 20. VII. 1925 - urodzona 20 . VII. 1925	gest. den. 5. IX. 1938 - zmarła 5. IX. 1938	<i>Ruhe in Gott</i>
Emma Hefrejter	geb. in. Cyców d. 21 aug. 1899 - urodzona w Cycowie 21 sierpnia 1899 roku	zmarła 1901 roku, (dzień i miesiąc nieczytelne)	<i>Ruhet in Gott</i>
Adolf Klingbeil	geb. 5. feb. 1870 - urodzony 5 lutego 1870	gest 12. sept. 1919 - zmarł 12 października 1919	<i>Christus Ist Mein Leaben (Jezus jest moją miłością)</i>

⁸ Maciej Sztorc: *Przystanek w ewangelickim Cycowie. Stan krytyczny. Galeria foto.* Wgład 16. 04. 2016 r.

⁹ *Szukałem Pana i odpowiedział mi, I uchronił mnie od wszystkich obaw moich.* Wg. *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu*, Brytyjskie i Zagraniczne Towarzystwo Biblijne, Warszawa 1975, s. 65.

Emilie Kling. G. Lemke	geb. 7 feb. 1877 - urodzona 7 lutego 1877	gest. 12. apr. 1922 - zmarła 12 kwietnia 1922	
Rosamunda Jetzke	gest. den. 21 april 1911- zmarła 21 kwietnia 1911	Alt geworden 28 Jahr- zmarła w wieku 21 lat	<i>Hier Ruth in Gott Frau- Tu spoczywa zmarła w Bogu Pani...</i>
Wanda Reichwald	gest. in Cyców am 11 Januar 1912- zmarła 11 stycznia 1912 roku w Cycowie	alt 3 Jahre - zmarła w wieku 3 lat	<i>Selig Sind Die Tooten Die Im Herrn Sterben</i>
Arthur Fenske	gest. in Cyców im september 1908 - zmarł w Cycowie w październiku 1908 roku	im alter von 18 tagen - miał lat 18	<i>Der Herr ist Mein Hirte Mier Wird Nicht Mangelin¹⁰</i>
Michael Fenske	geb. in Cyców den. 28 mai 1883 - urodzony w Cycowie 28 maja 1883 r.	get. den. 28 januar 1911 - zmarł 28 stycznia 1911 roku	<i>Er weidet nich auf einer grünen aue und führet mich zum frischen wasser (Ps. 23. 2)¹¹</i>

2. Cmentarz w Końskowoli.

Informacje o obecności ewangelików (społeczności wyznania ewangelicko - augsburskiego) w Końskowoli k. Puław pochodzą z 1825 roku - była to niewielka grupa osób, na dodatek nie posiadająca własnej świątyni wobec czego przysyłano do Lublina furmankę z końmi by tutejszego ks. pastora zaprosić do odprawienia nabożeństwa.¹² W roku 1829 przełożony parafii ewangelicko augsburskiej lubelskiej w obrębie której znajdowała się gmina w Końskowoli pisał do Komisji Województwa Lubelskiego:

Gmina bardzo jest mała, biedna, po większej części płci żeńskiej, które mężów mają religii katolickiej¹³

Filiał Kościoła ewangelicko augsburskiego w Końskowoli założony został w 1841 roku¹⁴ co zmieniło status gminy. Odtąd końskowolscy ewangelicy posiadali swoją parafię wyznaniową. Z chwilą powstania parafii uregulowana została także sprawa rejestracji ruchu naturalnego chociaż nie do końca - do końca 1847 roku tutejsi ewangelicy rejestrowali urodziny i zgony w końskowolskiej parafii rzymskokatolickiej.¹⁵

W latach 1845 - 1852 administratorem filiału był nauczyciel religii ewangelickiej w Instytucie Aleksandryjskim w Puławach z tej racji że filiały nie posiadały własnych księży.¹⁶ Sporządzane

¹⁰ Tamże, Ps. 23. 1; *Pan jest pasterzem moim, Niczego mi nie braknie*, s. 597.

¹¹ Tamże, Ps. 23. 2; *Na niwach zielonych pasie mnie, Nad wody spokojne prowadzi mnie*, s. 597.

¹² Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), Metryki miasta Lublina, *Pismo z dnia 15 listopada 1825 roku do Urzędu Muncypalnego miasta wojewódzkiego Lublina*, sygn. 723.

¹³ APL, Komisja Województwa Lubelskiego, *Pismo przełożonego Dozoru Kościoła Ewangelickiego do Prześwietnej Komisji Województwa Lubelskiego*.

¹⁴ J. Gawrysiakowa, *Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX w w Lubelskiem w XIX w*, Materiały Źródłowe do Dziejów Kościoła w Polsce, t. X, Towarzystwo Naukowe Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, Lublin 1992, s. 75.

¹⁵ Tamże, s. s. 77.

¹⁶ Informacja pochodząca z *Rocznika Ewangelickiego*, 1925 r., s. 284, cytuję za J. Gawrysiakową, *Grupy*

przez niego rejestry urodzin i zgonów sygnował pastor lubelski.¹⁷ Końskowolski filiał korzystał z posługi duszpasterskiej ks. Heintze, co potwierdza m. in. wpis w *Księdze Filiału w Końskowoli* z roku 1854 dokonany podczas zawierania związku małżeńskiego -

Związkowi temu małżeńskiemu pobłogosławił ksiądz Heintze, pastor reformowany Administrator tegoż wyznania w Lublinie.¹⁸

W 1882 roku w miasteczku zamieszkiwało 138 ewangelików a do ewangelickiej szkoły uczęszczało 20 dzieci. Tkacze opuścili Końskowolę na przełomie XIX i XX wieku - dotychczasową ręczną pracę tkaczy zastąpiły maszyny, a tym samym zakończył się okres prosperity dla miejscowego (końskowolskiego) przemysłu tkackiego¹⁹

Pamiętką po końskowolskich ewangelikach (z zawodu tkaczy), którzy znaleźli się na tych terenach w latach trzydziestych XVIII wieku staraniem księcia Augusta Czartoryskiego są pozostałości cmentarza zlokalizowanego na obrzeżach lasu zwanego przez miejscową ludność "Brzezinką".²⁰

Imienny wykaz zachowanych pochówków na cmentarzu ewangelickim w Końskowoli

Imię i nazwisko	Data urodzin i zgonu	Treść inskrypcji
Anna Dyko	1885 - 3. styczeń 1892	
August Dyko	1822 - 1892	
Wilhelm Dyko	15 październik 1881 - 28 kwiecień 1885	
Joachim [ ] Knake	28 luty 182 - 1883	
Johann Enderl	11 sierpień 1816 - 29 październik 188 ( )	
( ) Gaede	17 styczeń 1839 - 1 ( )1900	<i>Pokój Jego Duszy</i>
Leopold Gaede	1865 - 1869	
Karol Gaede	28 wrzesień 1882 - luty 1883	
Emilie Gaede	1883 - 1886	
Leokadie Amalie Gaede		
Anna Justyna z Gaedów Enderl	zmarła w Końskowoli w czerwcu 1905 roku (napis w jęz. polskim)	<i>Błogosławieni są odtąd umarli, którzy w Panu umierają. Zaprawdę mówi Duch oby odpoczywali od prac swoich a uczynki ich idą za nimi .</i> Objaw. św. Jana R. 14 w. 13
Jochanna z Zipserów Gaede	żyła lat 46, zmarła dn. 17 stycznia 1873 r. (napis w jęz. polskim)	<i>Ukochanej Matce</i>
Wilhelm Gaede	żył lat 65, zmarł 17 listopada 1890 r. (napis w jęz. polskim)	<i>Kochanemu Ojcu od Kochanej Córkę Henryki</i>

wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX w, s. 135.

¹⁷ J. Gawrysiakowa, *Grupy wyznaniowe ludności w Lubelskiem w XIX w...*, dz. cyt. s. 83.

¹⁸ APL, *Księga Filiału w Końskowoli z 1854 r.*, s. 17 v.

¹⁹ *Cmentarz w Końskowoli - Parafia Ewangelicko - Augsburska Świętej Trójcy w Lublinie. htm*, wgląd 22 04. 2017 r.

²⁰ Anonimowa relacja z Końskowoli z dnia 18. 04. 2017 r.

[ ] Schultz	1844 - 6 kwiecień 1886	
Anna Schultz	1860 - 30. grudzień 1889	
Edmund Schultz	10 lipiec 1914 - 29 sierpień 1914	
Karol Wolf	Żył lat 78, spoczął w Bogu dn. 19 grudnia 1906 r. (napis w jęz. polskim)	<i>Pokój jego Duszy Ukochanemu Ojcu</i>
Juljan Rożek	Przeżył lat 37, zm. 11 lipca 1925 r. (napis w jęz. polskim)	<i>Ukochanemu mężowi i ojcu Śpij duszo w spokoju</i>
Paulina Dyko geb. [z domu] Wolf	24 sierpień 1855 - 4 marzec 1899	

3. Cmentarz ewangelicki w Lublinie

Cmentarz ewangelicki w Lublinie zlokalizowany przy ulicy Lipowej kryje pochówki lubelskich ewangelików, w tym zasłużonych dla miasta i regionu. Są to m. in :

Juliusz Vetter (1853 - 1917), właściciel browaru przy ul. Bernardyńskiej, destylarni wódek przy ul. Misjonarskiej oraz słodowni. Zarząd nad wspomnianymi zakładami przejął po śmierci brata Augusta Karola Vettera. Juliusz Vetter był fundatorem gmachu Szpitala Dziecięcego przy ul. Początkowej (obecnie Staszica), wspierał działalności Lubelskiego Towarzystwa Dobroczynności.²¹

Dr Armin Teske (7. X. 1910 - 27. V. 1967, profesor Uniwersytetu Marii Curie Skłodowskiej w Lublinie i Polskiej Akademii Nauk. jego nagrobek zdobi tekst z I Listu do Koryntian rozdz. XIII, wers 12: *Teraz bowiem widzimy jakby przez zwierciadło i niby w zagadce, ale wówczas twarzą w twarz. Teraz poznanie moje jest cząstkowe, ale wówczas poznam tak, jak jestem poznany.*

Małżeństwo Edmund (9. IV. 1921 - 20. I. 2008), wykładowca na Akademii Rolniczej w Lublinie i *Maria Prost* (24. I. 1921 - 16. IV. 2014), także nauczyciel akademicki.

ks. Aleksander Schoeneich (1861 - 1939). od roku 1888 pełnił obowiązki Pastora Parafii Ewangelicko - Augsburskiej w Lublinie i jej filiału w Końskowoli, współredagował także pismo ewangelickie zatytułowane "Zwiastun Ewangelicki",²² ks. Aleksander Schoeneich był także współzałożycielem Biblioteki (obecnie Wojewódzkiej im Hieronima Łopacińskiego) W Lublinie.

Wacław Moritz (1856 - 1947 0, od roku 1893 właściciel Fabryki Maszyn i Narzędzi Rolniczych w Lublinie. Organizator Koła Lubelskiego Macierzy Szkolnej.

Julia Krebs z. domu Conrad (4. VI. 1835 - 10. IV. 1905).

Jan Adolf Götze (23. XI. 1875 - 26. III. 1933), przemysłowiec lubelski.

Karol Freyberg, kupiec m. Lublina, zmarł 23. VIII. 195 (?) r.

Baron Fedor v. Rahden (ur. 2 października 1850 r, zmarł 1905).

²¹ *Juliusz Vetter*, Program Regionalny..., dz. cyt.

²² Pierwszy numer pisma ukazał się w Warszawie 15 stycznia 1863 roku. Założycielem i głównym redaktorem był ks. Leopold Marcin Otto.

Gotlieb Fangrad (ur. 1906 r., zmarł w wieku 18 lat).
Heinrich Fangrad (ur. 1905 r., zmarł w wieku 16 lat).

Ich nagrobek zdobi epitafium z Listu do Efezjan rozdz. I wers 21: [moc Boża] *Ponad wszelką nadziejską władzę i zwierzchnością i mocą i panowaniem, jakie może być wymienione, nie tylko w tym wieku, ale i w przyszłym.*

Oswald Robert Berger (ur. 13 stycznia 1856 r, zm. 3 grudnia 1908 r.).

Michael Misson (ur. 10 września 1870 r., zm. 28 listopada 1911r.), nauczyciel.

Paulina Szmitkie (14 kwiecień 1850 - 17 październik 1912).

Karol Engelhard, zmarł 31 marca 1914 r. przeżywszy lat 76.

Leokadia Haberlau, żyła lat 81.
Gustaw Haberlau, żył lat 83, zmarł 5 III. 1957.

Eugeniusz Pfeifer, żył lat 83, zmarł 18. V. 1979 r.

Ferdynand Klejn, żył lat 77, zmarł w Godziszowie 18 lutego 1925 roku.

inż. *Edward Klajn*, żył lat 37, zmarł w Godziszowie 11 kwietnia 1923 r.

Alojzy Krejtz, żył lat 67, zmarł 2. II. 1938 r.

*Na cmentarzu spoczywa także rodzina Krausse, znana w Lublinie jako właściciele młyna. jeden z przedstawicieli tej rodziny - Edmund Krausse był członkiem Kolegium Zboru Ewangelickiego w Lublinie.*²³

4. Cmentarz w Puławach - Włostowicach

Założony został w końcu XVIII wieku z fundacji ks. A. K. Czartoryskiego. W jego obrębie znajdują się: kwatery katolickie, prawosławne oraz ewangelicko augsburskie. Pochowki ewangelików znajdują się w najstarszej części cmentarza - przy wejściu od parkingu, od strony ul. strony Mokrej. Większość inskrypcji na zachowanych nagrobkach zapisana została w jęz. niemieckim, nie wszystkie można odczytać.

*Hier Ruht
Fern Dem Sienem
Ernst Heintze
Pastor und Lehrer Der
Deutschen Sprache Am
Alexsandrischen Institut
Geb. In Lassowitz In GHPosen
im Pulawy D. 10. Dec. 1801
53 Jahre Alt*

*Anna z Leichnerów Christianus
ur. 20. XI. 1850*

---

²³ *Rodzina Krausse, Program Regionalny...*, dz. cyt.

zm. 12. XI. 1931

Julia Rychter
3 dama klasowa
B[yłego] Instytutu Aleksandryjskiego
Wychowania panien
w Puławach [zmarła] d. 25 lutego 1901 r.
Przeżywszy lat 62

Maria Hoffman Werner
żyła lat 85
zmarła. w 1886 r.

Christian Schonborn (1806)
J*Ci* *Repose Christian Schonborn cocher honnele*
home et familie domestique Sa Mottlesse
L. III. erige ette Pierre Puse dieu Linarcor
der le bonheur eternel, En 1806 L. N

Matylda Werner, żyła lat 87. zmarła 18. IV. 1918 r

Zbawicielu Tyś cierpiał
Ja płaczę nad sobą
Obym w łzach tych omyta
Stanęła przed Tobą

Joan Heinrich Werner (?)

Eleonora z Mietelskich Barth
przeżywszy lat 59
zmarła 24 stycznia 1811 r.

Samuel Bretschneuiet
ur. 27 sierpnia 1741 r.
przeniósł się do wieczności 18 października 1852 r.

któremu
dozgonna żona
pomna na cnoty jego
w dowód wdzięczności
pamiątkę tę wystawiła